

Կարճիր

Նորձեր

տարազրի Կեա Գրեա

2504

9147 9257

9-98

1919

Բոր-Ապիւն

Հանրապետական պատմության թանգարանի հրատարակչություն
Հրատարակում

ԳՐԱԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

919 թ. - 14 8

Հ. ԳՐԱԿ

27

ԿԱՐՄԻՐ ՆՕԹԵՐ

13

ՏԱՐԱԳՐԻ ԿԵԱՆՔԷՍ

(225)

1919

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԳԱՅՐ

ԲՈՐ-ՍԱՑԻՏ

9/47.925

4-98

9(97.925)

9-98

206

ՄՐՏԱԳԻՆ ՀԱՄԱԿՐԱՆՔԻ ԵՒ ՄԵԾԱՐԱՆԱՑ

Ա Ո

ՄԵԾԱՅԱՐԳ ՏԻԱՐ ՕՆՆԻԿ ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ

Քարտուղար Հ. Բ. Ը. Մխութեան Կեդր. Գրասենեակին

Գանձիչի

9 Մարտ 1919

Բօր - Մայիս

Խորին յարգանքով

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

18902-51

8

Մեծայարգ

Տիար Օննիկ Մահտեսեան

Քարտուղար Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդր. Գրասենեակի
Գահիրէ

Մեծայարգ բարեկամս,

Տարտերով և արիւն արցունքներով լի այս գրքոյկս, տարադրի կեանքիս այս համեստ նօթերը, կ'ուզամ խոնարհաբար ձօնել Ձեր պատուական անուան, յուսալով որ պիտի հաճիք ընդունիլ զայն իր չափ համեստ վիճակին մէջ:

Հազիւ թէ հրաշքներով աղատուած՝ դժբաղդ Ազգիս ահարկու տառապանքներէն, նախախնամութիւնը կը բերէր զիս երուսաղէմ, ուր բազմը կ'ունենայի Ձեզ հանգիւպելու, ու վերջապէս ալ աղատուած տեսնելու:

Դուք մեր տարաբաղդ Հայրենիքի հարազատ և ընտրեալ զաւակը, ամենէն տուելի տառապեցաք, անցնելով կախաղաններու ստուերներէն ու ապրելով բանտերու արհաւիրքներուն մէջ:

Աստուած Ձեզ փրկեց սակայն:

Ձեզ տեսայ Հայէսի թէ երուսաղէմի մէջ, Ձեր կրած այնքան անգութ տառապանքները ոչինչ փոխած էին Ձեր աշխատող ու նուիրուող հոգիէն, միայն Ձեր բանաստեղծիքնքոյլ սրտին վրայ զրած էին իրենց անջնջելի կնիքը:

Դուք ամենուրէք, առանց դոյզն երկիւղի զբաղուեցաք Հայրենիքի ցիրուցան եղած թշուառ զաւակներով, որոնք երբեմն այծեամներու պէս կը չափէին Տաւրոսի ու

Պէրիտի բարձրութիւնները, ուր կը սաւառնէին իբրեւ արծիւ, ահ ու սարսափ ազդելով գիշակեր անգղներուն։ Անոնք, աւա՛ղ, եկած էին իրենց անարգանքի ու ստրկութեան չղթաները կրել տարազրութեան արիւնոտ ճամբուն վրայ։ Դուք օգնեցիք անոնց ու սրբեցիք Ձեր զրփեաղէ հայրենակիցներուն աղի արցունքները և Ձեր ներկայութիւնը վստահութիւն և մխիթարանք եղաւ բոլորին, որոնց յարգանքին ու սիրոյն առարկան դարձաք։

Ու բոլորը, բոլո՛ր Զէյթունցիները օրհնեցին Ձեզ։

Իսկ ես, որ ուրիշներու պէս զգացի Ձեր աղնիւ սըրտին ջերմութիւնը իմ ցաւերուս վրայ, կը փափաքեիմ այս համեստ աշխատութիւնս Ձեր յարգելի անունով զարդարել, ողջունելու համար Ձեր բարեբաղդ ազատագրումը, ու այս առթիւ իմ սրտագին շնորհակալութիւններս ալ յայտնելով քաղցր պարտականութիւն մը կատարած ըլլալ։

Խորին յարգանքով

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

9 Մարտ 1919

Բօր - Սայիա

Գահիրէ, 6 Մայիս 1919

Յարգելի

Տիար Գրիգոր Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

Ուսուցիչ «Սիւսուան» վարժարանի

Բօր - Սայիա

Ազնիւ բարեկամս,

Ձեր այս երկրորդ հեղինակութիւնը, զոր կը ձօնէք իմ համեստ անուանս, այնքան զեղեցիկ ուղերձով մը, զիս կը յուզէ մեծապէս, կ'ըզգամ թէ ձեր աղնիւ հողին, սըրտագին հիացումով մը տարուած, չի՛ ուզեր յարգել վերապահութիւններու սահմանը։ Անհունօրէն ընդարձակ է Պարտականութեան ճամբան, որուն ո՛չ ոք կրցած է հասնիլ վախճանին։ Ոչ ո՛ք ուրեմն կրնայ իրաւունք ունենալ գնահատութիւններ և շնորհակալիք ընդունելու, ճանչնալով իր մարդկային տկարութիւնները՝ պարտականութեանց մեծութեան քով։

Շնորհակալ եմ, ազնիւ հայրենակիցս, Ձեր յայտնած անկեղծ զգացումներուն համար, որոնք անգամ մըն ալ լայնօրէն կը բանան վիրաւոր սիրտս, արիւնելու համար զայն իր ցաւերու կոտորացումին և սուգերու կսկծանքին մէջ։

Ձեր հայրենաբաղձ յիշողութիւնները զիս դա՛րձեալ կը տանին դէպի Հայրենիքի նուիրական սրբութիւնները, որոնք նոր պարտականութիւններ — աւա՛ղ անհունօրէն ծանրատար — կը ներշնչեն բոլորիս։

Երբեմնի մեր գրախտագեղ Հայրենիքին սգաւոր Ա-
ւերակներն են որ կը խօսին, կ'աղաղակեն ահեղագոյ ծո-
ղերու ու լեռներու հեռաւորութիւններէն . . .

— Դէպի Հայրենիքի մոխրակոյտները, դէպի արիւ-
նաներկ ու խոշտանգուած մեր լեռներու մայրական գիրկը:

Ու քու համեստ երկասիրութիւնդ այդ գնացքին ան-
գիմաղբելի հրապոյրն է որ կը ներշնչէ արիւնի սարսափ-
ները ապրող մեր տառապանքի եղբայրներուն:

Ձերդ անկեղծօրէն

ՕՆՆԻԿ ՄԱՅՏԵՍԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ՆՕՐԵՐ

ՏԱՐԱԳՐԻ ԿԵԱՆՔԷՍ

—06—

Երիտասարդ թուրք զիւանազիտութիւնը և թուրք-
մամուլը Ատանայի եղեռնէն մինչև 1914 թ ընդ- զօրա-
շարժը և 1915 թ քսամնելի տոամը ոչինչ փոխեցին իրենց
հայաջինջ քաղաքականութենէն զոր կը հետապնդէին մաս-
նաւոր հոգածութեամբ: Կալուր Տաղլի (Հայ-Լիւ) և չըր-
ջակայ զիւղերու վերապրող զժբաղդ հայութիւնը մտահո-
գութեան ու սարսափի տակ էր ու շարունակ հայու ու
խալամի խնդիր:

Պատճառը բացորոշ էր, անմոռանալի ջարդին հրէշա-
յին տեսարանները և դէպքին հեղինակներուն մէկ պըղ-
տիկ մասին էրզլինի և Ատանայի մէջ մահուամբ պատ-
ժուելը շատ սուղի նստած էր հայ արիւնով մնած թիւրք
պէյերուն և արիւնիկակ խուժանին:

Հաւասարութիւնը (միւսմիւսի) նշանակութիւն չու-
նէր, Սահմանադրութիւնն իսլամին համար եղած չնորճ
մը կը նկատուէր, հայ երիտասարդը ստիպուած էր վիզ
ծուկ և հլու ստուրուկը դառնալ մոլեռանդ տղետ թիւրք
տարրին, ընդլզոզներուն հշղըյա, փեսայի և ֆուլթիմի
անունը տրուելով, զրպարտուելով, անարգ կախաղանով կը
դատապարտուէր: Պաղչա-Պուլանըզի գայմագամը փոխա-
նակ հանրօգուտ զործերով զրաղելու մեծ եռանդով հայա-

հալած քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէր: Հայոցմէ կը պահանջէր հայ գիտակից երիտապարդներուն անուան մէկ ցանկը, յայտարարելով թէ առանց ատենց ձեռքակալման և արժանաւոր պատիժին անկարելի պիտի ըլլար կենսավուրձ-Տաղը հայոց կեանքին և ինչքին ապահովութիւնը երաշխաւորել: Ասանկով տեղւոյն կառավարութիւնը կիլիկեան աշխարհին ծանօթ և կուսակալութենէն մինչև մայրաքաղաք մինչև հայ գաղթական հոսանքի ընդհանուր շրջանակները զբաղեցնող կենսական խնդիր մը զարձած էր իրանցի թիւքի Պօղոս Սահակեանի, եղբորը Յակոբի, Պաղչայէն Գամալը Վարդապետ կիրակոսեանի և Գրիգոր Բէլ-Փանոս Բէլիշեանի, Լաբաճլուէն Յովսէփ Ճուլֆաեանի, Սէլվի Սահակ Սահակեանի և Ղօճա Միթարեանի կառավարութեան կողմէ պաշտօնական կերպով պահանջուիլը իբր հայ եղբայրներ և ֆօլիքեմիներ: Ասոնց գաղտնի ընկեր և գործերուն սատարող ճանչցուած էին իրանիէն Եսայի Նաճարեան (ընկի Մարաշի) Օհան Տէմիրձեան, Լեւոն Նաճարեան, Ղօճա Գալայճեան, Սարգիս Թուզճեան և Պատոս Պատոսեան:

Իրանի - Հարունիյէի միւտիւրը Ատանայի Մէսուտ Ֆանի պէյ՝ Հայերու անկեղծ բարեկամ կեղծելով զինքը, բան զործ ձգած հայ նամուսին և հայ օճախին քանդումին համար Գաղայի գաղմաքամին, Ճէպէլ - Պէրէքէթի միւթէսաքըքին և Ատանայի կուսակալին Հայոց մասին ստայօդ, չինծու և ամբաստանիչ պաշտօնական թուղթերով կը խաբէր կառավարութեան ամբողջ մարմինը մեծնալու գործ տեսնողի յոխորտացումին տակ: Մէսուտ պէյի կ'աջակցէր իրանի գերմանական որբանոցին մէջ գտնուող Միսիոնէր Միլէֆըր Եիւլի Եամալըզը գերմանուհին որ Ատանայի Չարդին հայ որբերուն գերմանական որբանոցներու մէջ փոխադրուելուն համար աշխատած և բաւական ալ զործ տես

սած էր, սակայն Գերմանիոյ պատերազմ հռչակելէն վերջ Հայոցմէ կառարկապէս պաղած, կառավարական շրջանակներու մէջ շարունակ կը ծանրանար հայ ազգին վրայ ամբաստանելով թէ առանց բացառութեան Օսմ. կառավարութեան գլխուն փորձանք մըն են և պէտք է արժանաւոր պատիժ մը կրեն: Մէսուտ պէյի կառավարութիւնը շատ զժքախտ չրջան մը եղաւ Հայերուն համար, խեղճ հայ գիւղացին հանդիստ և խաղաղ սրտով օր մը օրանց հայ ճարած չէր, շարունակ նոր խնդիրներ նոր դէպքեր ծնունդ կ'առնէին և ամիսներով կ'զբաղեցնէին խեղճ հայր: Միլէֆըր ասով ալ չէր բաւականանար, Հայոց գլխուն մեծ փորձանք մը բերելու նկատմով Ատանայի գերման գօնախիւր մասնաւոր նամակով մը Հայոց՝ գերման ազգին և որբանոցներուն դէմ՝ պաղ վերաբերում մ'ունենային չեչտած, Պատուելի Յարութիւն Մանուշակեանի, մանկաբարձ Տիկին Մառի Գալստեանի և Ազգ. Վարժարանի անօրէն Գրիգոր Գուտուլեանի անմիջական հեռացումը խնդրած էր, յայտնելով թէ երեակ միութիւնը Օսմ. հայրենիքի դաւաճանող ոյժ մըն է: Խնդիրը շատ սուր հանդամանք մը ստացած էր, Ատանայի Ասաջնորդը Գեր. Գէորգ Ծ. Վրդ. Ասլանեան վախնալով թէ խնդիրը գէշ վիճակի մը կը յանգի, անմիջապէս իբրև քննիչ նշանակած էր Պաղչայի քահանայ Տ. Մեարոպ Գէօղէրեանը և մասնաւորներու եւս գրած նամակներով խորհուրդ կուտար Միլէֆըրի համա-կերպիլ, համակրիլ և խնդիր չի հանել և լուել: Այս մասին 1915 Ապրիլ 8ին Ատանայէն մասնաւորներու կողմէ եւս նամակներ հասած էր խնդրին սուր հանդամանք չտալու յորդորանքներով: Ստիպուած էինք լուել մեծ անիրաւին դէմ, սակայն գերմանուհին մոռցած չէր մեղի և յարմար առիթի մը կ'սպասէր վրէժը լուծելու համար: 1915 Ապրիլ 29ին կեղերունէն եկած հրամանի մը համաձայն միւ-

տիւր Մէսուտ պէյ Հայերէն գէնք կը պահանջէր, որուն փա-
փաքին գոհացում տրուեցաւ, սակայն կուսակալութեան
Հայոց գէնքերը հաւաքելու պաշտօն ստացած Գօմանտան
Ռահմի պէյ Հասան Պէյրիէն մաս մը զինուորներով միասին
Մայիս 27-ին (1915) իրանի հասնելով տրուած գէնքերը
անբաւական համարելով, Հայ-Բողոքականաց Պատուելի
Յարութիւն Էֆէնտի Մանուշակեան, Երջանիկ Գըյմէթլը-
եան և Պօղոս աղա Չալըբեան երեք անգամներ ժողովի և
խորհրդակցութեան կանչեց և սպառնալիքներով կրկին
գէնք պահանջեց, Երջանիկ Գըյմէթլեան եղած հարցման
մը հաղիւ թէ կը յանդիման պատասխանել զանակոծումն
ըստ տակ, մէյ մըն ալ ինքզինքը արիւնոտ վիճակի մէջ
յուշակորոյս սանդուխէն վար զլորած կը գտնէ ժողո-
վուրդը և քովի անդամները ահաբեկ վիճակի մը մատ-
նուած լուռ ու մունջ Գօմանտանին բերնէն ելած պատ-
գամին կ'սպասեն. անոր տուած հրամանը սուրբ և նուր-
բական էր, ոչ ո՛ք պէտք էր համարձակի խօսիլ, յանդիմ-
նողը մահուամբ կը պատժուէր և կամ արիւնլուայ փողոց
կը նետուէր, Ռահմի պէյ «մէլնուն միլլէթ իւշ կիւն սիդէ
միւստատէ էտիյօրմ, ավտէթիմտէ հէր չէյ հալըր պուլ-
մասամ քէօյիւնիւզ ինրադ վէ սիդի գաթլ խէճէյիմ» յո-
խորտալով Հասանպէյի մեկնեցաւ ուր գէնքերը հաւաքե-
լու ժամանակ հրացանի բռնել տուաւ 22 տարեկան ընիկ
Տէօրթեօլ-Էօղլըլիցի Յուֆաննէս անունով երիտասարդ
մը և շատեր արիւն լուայ զանակոծելէ և նպատակին հաս-
նելէ վերջ, 1915 Ապրիլ 30-ին, կրկին վերադարձաւ իրան-
նի և այս անգամ առաջին անգամ կանչուած երեք հայ
անդամներէն զատ ժողովի կանչեց նաև Ասատուր Կէօք-
Կէօղեան, Յալոբ Նազարեան, Կարապետ Աղաեան, Դաւիթ
Դաւիթեան և 12 հոգիէ բաղկացած մարմին մը, այս ան-
գամ Գօմանտանին հետն էր նաև գաւառակին Տեղակալը

Փամանակը իրիկուն ըլլալուն առաւօտ ներկայ զըտ-
նուելու և պէտք եղածը ընդ խօլթ ի գործ դնելու հրաման
տուաւ ու բոլորը ցրուեցան:

Առաւօտ կանուխ Կէօքչայիրի մըլթարը և աղաներէն
Աւետիք Կիրակոսեանն ալ միասին ըլլալով 12 անդամները
ներկայ գտնուեցան, այս անգամ ևս Ռահմի պէյ «սիւա՜
խիթէրիմ մունտարլար» պոռալով զանակոծեց երկու վե-
րոյիշեալ Կէօքչայիրցիները և կ'իկն թիլքի Պօղոսի խն-
դիր հանելով, քաջ փախտականին ընտանիքը ամբողջ
պարագաներով տասն և մէկ տուն առաջին անգամ ըլլա-
լով աքսորեց գէպի Հալէպ և տեղացիներուն 8 օրուան
պայմանաժամ մը տուաւ թիլքիի և ընկերներուն ձերբա-
կալման և կառավարութեան յանձնելու մասին, սպառնա-
լով որ հակառակ պարագային պիտի հրկիպէ ամբողջ գիւղը
և պիտի աքսորէ հայ բնակչութիւնը: Միտիւր Մէսուտ
պէյ աւելի ևս քաջակերուած Գօմանտանին ահարկու
ընթացքէն, 1915 Մայիս 4-ին զանակոծման տակ ըս-
պանեց Նազար Թուղճանեանը և զանակոծեց Պ. Երջանիկ
Գըյմէթլեանը որ գիտողութիւն ըրած էր լսիրչ արար-
քին գէտ երբ ինքը առիթէն օգուտ քաղելով ձեռք նետել
կ'ուզէր դոտած աղջիկներու և զեռատի հարսերու պատ-
ուին: Յունիս 22-ին Միտիւր Մէսուտ պէյի հայ անունը 12
տարեկան աղջկան մը վրայ փորձած անասնական ընթացքը
երբէք կարելի չէ մոռնալ, կարելի չէ մոռնալ որ այդ աղ-
ջիկը գերմանական որբանոցի սանուհի մ'էր և ինչ տեսուչ
Ֆան-Տուպլէր և ուսուցիչք այս գաղանային մտադրու-
թեան տեղեակ, բոլորովին անտարբեր կը գտնուէին գոր-
ծուելիք խուժողուժ ընթացքի մը հանդէպ: Գերմանացիք
փոխանակ կոյսի մը պատիւը փրկելու, միտիւրը թիլքի
Պօղոսի ընթիլով ձեռք ձգուելուն համար կը քաջալերեն,
և երբ անկարելի կ'ըլլար հայ հերոսը ձեռք ձգել, Նասիթ

Նաճարեան, Օհան Տէմիրճեան, Լեւոն Նաճարեան, Պատոս Պատոսեան, Ղօճա Գալայճեան, Սարգիս Թո զճեան և Նաղար Յակոբեան անփիլապէս ձերբակալուեցան և բանտարկուեցան: Յովհաննէս Քէչիշեան, Սիմոն Չափարեան, Կարապետ Չափարեան, Յովհաննէս Չափարեան, Յակոբ Քէօղկէրեան, Սարգիս Քէչիշեան, Մարաշցի Հաճի Կարապետ Թալաղինեան՝ ժամանակ մը Պաղչա և Օսմանիյէ բանտ մնալէ վերջ մասնաւոր հսկողութեան տակ զրկուեցան Տէր-Զօր ու փճացուեցան: Յունիս 29 ին իրաւունք եկաւ Պաղչայի տեղակալը Սահպար Բուճի պէյ (Աքսէրայ Մօսէլ զպրոցին նախկին տնօրէնը) դատաւորը և նուֆուս մէմուրը 21 (ը. թ.) Յունիս ժամը 9 ու կէսին Բ. բառթի մը եւս իբր զաղթական ճամբայ զրին, որոնց մէջ էի ես գժրախոս: Երեք ժամէն հասաւք Պաղչա և Օսմանիյէի մէջ Համըզ անուռով մեզ ծանօթ ամայի կամուրջին մօտ, Հասանպէյլի հայ գիւղը մեր հասած տեղւոյն շատ մօտիկ էր. բայց մասնաւոր նպատակով մը գիշերը հող անցնել խորհած էին ժանտարմա Սաֆալը Մուստաֆա և Պէքիր: Յանձնուած գաղթականներուն մեծ մասը այրիներէ և աղջիկներէ կը բաղկանար. զիշեր էր, ժամը հինգ ու կէսին թուրք ջորեպաններէն Ֆախը, Ահմէտ, Ճինիթ, Վըճը, Ղօճա և երկու ժանտարմաները շարունակ քալելէ յոգնած տանջուած այրիներու անկողիները մտնել կը փորձէն: Սակայն որո՞ւ համար մա՞ը սիրելի չէր այդ վայրկեանին . . . ահա ճիշ մըն է որ կը բարձրանայ «հասէ՛ք, շուտ հասէ՛ք. . .» Մարիամ անուռով դեռատի հարս մըն է: Էրիկ մարդերս փայտերով կը յարձակինք մարդ-հրէշներու վրայ որոնք անմիջապէս դէպի անտառը կը փախչին ու անյայտ կ'ըլլան: Քունը փախեր էր մեր յոյնած աշերէն, ամէն կողմ աղմուկ, ոմանք Աստուած օրնութեան կը կանչէին, ոմանք եւս ամենակարողին հասցէին կ'ուղղէին

բողոքներ այրած, հալած, մաշած սրտերու. պղտիկները կ'ուլային երբ կը տեսնէին թէ իրենց ծնողաց կեանքը, պատիւը վտանդի տակ է և անգութը երբեք չանսար սըրտամտիկ խօսքերու, այդ տապնապը տեսնց մինչև արշալոյս և մենք անքուն հսկեցինք: Յունիս 22 արշալոյսին հետ մենք ալ ճամբայ ելանք ու հասանք Հասան Պէյլի հայ գիւղը որու բնակչութիւնն եւս արդէն քուած էր շատ ցանցառ թիւ մը մնալով: Հասան Պէյլին հայաշատ գեղեցիկ գիւղ մըն էր, ուր Որբախնամը՝ Փառէն վարդապետի հսկողութեան տակ բացած էր երկսեռ որբանոց մը և աւելի յարմար ջուրի և ապրուստի տեսակէտով, Տէօրթեօլի որբանոցն ալ վերջերը միացուցած էր: Ինչպէս իրաւունք հոս եւս կառավարութիւնը հայ ֆէտայիներու խնդիրը յուղելով տեղոյն երեւելիները՝ Կիւչիւք Արթին Քէչիշեան, Կիրակոս Քէչիշեան, Նշան Քէչիշեան, Մկրտիչ Պօյաճեան, Պօղոս Պօյաճեան, Արթին Սրապիոնեան, Սարգիս Մարգարեան, Աստուր Մահաթեան և որբանոցի առժամեայ տնօրէն Մարաշցի իորէն Գութուճեանը շարունակ կը նեղէր և մանաւանդ կը ծանրանար Կիրակոս աղա Քէչիշեանի և որդւոց Պետրոսի, Հաճի Մատթէոսի և Գրիգորի վրայ որոնք ամբողջ գիւղին պաշտպան և ղեկավար ճանչցուած էին: Շուկայի մէջ Պետրոս էֆ. Քէչիշեանի պղտիկին մէկ պղտիկ դէպքը կամ պարզ խօսակցութիւնը ժանտարմայի մը հետ կառավարութիւնը սխալ մեկնած և փոսթային վար գրուիլ ատոնց կողմէ ժանտարմաներու բրածեծ ըլլալը Ատանայի և Հալէպի կուսակալութեանց ընդփոթ հեռագրուած և արդիւնքը Կիրակոս Քէչիշեանի ընտանեօք Տիլիսնը հօրփիյե վերցուիլը և խստիւ պատժուելուն մասին հրահանգ եկած էր. մինչև որ խնդիրը հասկցուեցաւ ժամանակ մը շատ սուղի նստաւ այդ խեղճ ընտանիքին վրայ, այնպէս որ հայ գաղութին Հասան Պէյլին անցած

ժամանակ 2 ժանտարմաներու սպաննումը հայ չէթէներու վերադրուած, և Մատթէոս Քէշիշեան, Ղօճա Տէմիրճեան՝ Հասան Պէյլիէն և Յովսէփ Ծուլֆաեան Լաքաճուէն նմանապէս մեղսակից նկատուած, ձերբակալուած Ատանայի էօրֆիյէն դրիւած էին, վերջին երկուքը Ատանայի մէջ կախաղան հանուեցան Յուլիս ամսոյ մէջ: Չմոռնամ յիշելու թէ Հալէպ երկարող չօտէն Հասան Պէյլիէն անցնելով բանակի նազդիարի կեդրոն որոշուած էր և շատ կարեւոր ոյժ մը կը գտնուէր ընդհակոդութեամբ Օսմանիյէի Մէնդիլ Գօմանտանը և էրքեանը Հարող Գայմապամը Ակեան պէյի և Հասան Պէյլիի Մէնդիլ Գօմանտանը Ալի պէյի, որոնք մինչև վերջը փորձանք մ'եղան տեղւոյն խեղճ ժողովուրդին դիտուն: Մենք կարճ ժամանակ մը Հասանպէյլի մնալով կրկին ճամբայ հանուեցանք և իրիկուան դէմ իջեւանեցանք Իսլահիյէ դաւառակը և ջրի մը մօտիկը գիշերեցինք: 23 Յունիսին կրկին ճամբան ձեռք առինք և հասանք Գարապապա ամայի տեղ մը: Հին ևս փորձուեցաւ և սակայն անյաջող մնաց անբարոյական փորձ մը և այսպէս մեծ ու սղտիկ, կին և աղջիկ քաշկէ ոտքերնին ուռած 24 Յունիսին հասան Ռաճօյի կեդրոնը ուր գիշերեցինք: Կարելի չեղաւ կայարանին միւտիւրին գոթը շարժել և երկաթուղի նստիլ: Պէտք էր ճամբայ իյնալ քմաճաճօյքներու խաղալիք ըլլալ և ճամբան շարունակել, լալով, ախ քաշկովի ձեռ ուտելով: 26 Յունիս ժամը 6 ուկէսին ատենները Գատմա կայարանը հասանք ուր գտանք հաճընցի, էօղէրլիցի ևս տեղերէ խճողուած հայ գաղթականներ, ատոնք ևս մեզի ցաւակից և բաղդակից էին, ճամբան շատեր պատիւնին վրայ տըռած և շատեր ալ նոթի քաշկէն յողնած մեռած էին: Կայարանին ամէն կողմը ողբ ու կոծը և հծծիւնը կը բարձրանայ, զթացէք մեր խեղճութեան անկարող ենք քաշել

կ'աղաղակէ և կը խնդրէ գաղթականութիւնը, ասոր վրա՞ քար սրտերը յարմար կը տեսնեն շողեկառով զրկել մինչև Հալէպ: Ժամը 7ին հաղարաւոր գաղթականներով թըրէն կը դրուինք և ժամը 12ի ատենները կը հասնինք Հալէպ, տեղւոյն «Գաղթախնամ»ի անդամներուն կողմէ որոշուած մասնաւոր շէնքերուն մէջ «Գայսէրլիք» յորջորջուած: Յունիս 27ի առաւօտը, ամբողջ իրանըցիները մէկ Գայսէրլիկի մէջ կը համախմբուին ու կը մնան մինչև Յուլիս 23 (1915): Մինչ այդ հեռոգնեալ հասան իրանիմացած հայեր 520 հոգի մօտաւորապէս և 440 հոգի ևս այրի և գինուորի ընտանիք, որոնք վերջէն Տէր-Զօրի կողմերը քշուին: Հալէպ եթէ ոչ կանոնաւոր կերպով գէթ 3-4 օրը անգամ մը մեծերուն ճական պզտիկներուն Յական մէթալիկ հացագին մը կը տրուէր: օր չէր անցնէր որ գաղթականական մեծ հօսանք մը Հալէպ չի հասնէր, ամէն օր շարունակ նոր զուլումներու, սպաննումներու առեւանգումներու լուրեր կը հասնէին: Տիգրանակերտի և իյարբերդի և այդ կողմերէն եկած կանանց ատուար թիւ մը որոնց մէջ 8 տարեկանէն վեր էրիկ մարդ կարելի չէր նշմարել և ամբողջ աղջիկները եւ գեղանի հարսերը խուժանէն առեւանգուած, լլկուած և շափաղանի հարսերը խուժանէն առեւանգուած, լլկուած և շափաղանի հարսերը խուժանէն առեւանգուած էին: Այդ օր տեղւոյն թաղական խորհուրդը ուղեց ցոյց մը կազմակերպել և լլկուած ու առեւանգուածներու պատիւը պահանջել: Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը ըզգուշացուց ամբոխը, խրատելով թէ կրնայ աւելի աղէտներու դուռ բանալ այդպիսի ցոյց մը: Թաղական խորհուրդէն երկու կարող ոյժեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին դէմ խօսեցան զայն հռչակելով Կիլիկիոյ օճախին քանդման պատճառն ու պատասխանատուն: Կիլիկիոյ ալեգարդ Կաթողիկոսը լռեց. լոյս աչերով տեսաւ որբունիները և թօմպուլիկ մանկիկները որոնք մայրակորոյս և հայրակորուս կուլային, կը հեծեծէին շարունակ: Այդպիսի ցաւալի տեսա-

ԲՆ - 20681

քաններու ակնառեսն եղան մեր ազգին երկու կարող երեսփոխանները Տիար Զօհրապ և Վարդգէս որոնք արիւն արցունքով զիտեցին տեսարանը և մինչև կառավարատեղին Ուրֆայի մօտիկ հռչակաւոր արիւնոտ անցքը իրենք ալ կարմիր արիւնով ոռոգեցին իրենց սիրած Հայաստանը ուր գացին մեծ բողոքը ընելու ամենակարողին որ արձանացած իր հնամենի գահոյքէն կը դիտէր հայուն մեծ կառավարատեղին առանց շանթահարելու հեղինակները հրէշածին Մենք Հալէպ թաղեցինք մեր սիրելիներէն շատեր ու շատեր ալ Հալէպէն Պապ, Մունպուճ, Ռէսիւլայն և Տէր-Զօր խլեցին տարին մեր սիրելիներէն մեծ մասը :

Ահ, որքա՛ն հիացումի արժանի էին այն փոքրաթիւ անձերը, որոնք այդ սարսափի օրերուն, ամէն տեսակ հաշիւներ արհամարհելով կը պաշտարէին ծովածաւալ թըլուառութեան ու աղէտին դէմ, որուն ահարկու հոսանքը տանեակ հազարներ քշած բերած էր, տանելու համար դէպի հեռաւոր հորիզոններ դէպի անստղծութիւն ու մահ . . . ու այդ փոքրաթիւ անձերը, փոխանակ շուարելու, խելագարելու, արիւն քրտինքներ կը թափէին զիշեր ցորեկ ծառայելով հալածական հայութեան . . . :

Ահա պատճառելի անձնաւորութիւն մը որուն կը դիմեն և կը պլլուին բոլորը, ան բոլորին մօտիկ կ'ընէ ու կուտայ ինչ որ կրնայ, մխիթարանք, միջնորդութիւն ու դրամ. Հազարաւորներ կը նպաստաւորուին ու կը փրկուին անոր զօրաւոր միջնորդութեամբը : « Պարոն » ն է, Տիար Օննիկ Մաղլումեանը :

Ահա բռնիք մը, որ կանգ կ'առնէ իւրաքանչիւր խնդրաւորի առջև, կը մխիթարէ, կը խնամարկէ ու կեանքեր կ'ազատէ :

Ահա առաջի խումբ մը տիկիներ, որոնք ճերմակներ հագած գաղթականներուն մէջ կը շրջագային, ոմանք ըզ-

գեստներ և ուրիշներ ուտելիքներ բերած են, ու բոլորը արցունքներ ունին մխիթարելու համար իրենց զգախտ ազգակիցները : Հոս հոն կաթսաներ կ'եռան, փակասուն տիկիներ և օրիորդներ եկած են ծառայել զգախտ հայութեան :

Մենք, Զէյթունցիներս, էն բաղդաւորներէն էինք Հալէպի մէջ : Շատեր կը նախանձէին մեզ, ցոյց տալով երիտասարդ մը, որ մերթ Առաջնորդարանի մէջ կ'երևար, տեսարակներու զուլսը, մերթ բակին մէջ, հրահանգներ տալու, և բոլորին մօտիկ ընելու համար : Ան մեր սիրելի հայրենակից Տիար Օննիկ Մահուսեանն էր ո՛ր Զէյթունցի գաղթականներուն համար նշանակուած միակ անձն էր իբր ներկայացուցիչ ու պաշտպան : Առաջնորդարանը կ'զգուշանար Զէյթունցիներէ, վախնալով՝ անոնց հանդէպ կառավարութեան ցոյց տուած վերաբերումէն, ու իրաւասութիւն տուած էր մեր հայրենակիցին կարգադրել անոնց նպաստի և այլ բոլոր գործերը : Ան միայն Զէյթունցիներունը չէր սակայն այլ բոլոր գաղթականներունը : Բոլորին կը մօտենար, բոլորը զինքը կը ճանչնային իբր սրտցաւ աշխատող մը և բոլորը կը սիրէին :

Տակաւին կ'զգամ ջերմութիւնը իր համբոյրին, զոր դրօշմեց գաղթականի փոշեպատ ու այրած ճակտիս, երբ առաջին անգամ հանդիպեցայ իրեն : Ես զինքը մեռած կը կարծէի ու ահա կը գտնամ : Գլուխը հաւաքած է յիսունի չափ Զէյթունցիներ, բոլորը տաժանադին աշխատանքներու լծած, ոմանք հաց կը փոխադրեն գաղթականներուն բաժնրելու համար, ուրիշներ մաքրութեանց գործաւորներ են, ու ինք բոլորին կը հետեւի, կը հսկէ ու բոլորին կը ծառայէ :

Հալէպի մէջ, իր ներկայութիւնը և մատուցած ծառայութիւնները մասնաւորաբար հալածական « Անիծեալ » Զէյթունցիներուն համար մխիթարանք մը և օրհնութիւն մը եղաւ :

Նոյնպէս մասնաւոր յարգանքով պէտք է յիշել տեղւոյն Առաջն. փոխանորդ Արթ. Տէր Յակոբ Քնյ. Եսայեանը, որ մէկ երկու ազգայիններու հետ ամէն պաշտօնական դուռ փակուներ խնդրանքներ ներկայացնելու ու շնորհներ ընդունելու համար :

Հասանալէյլի ժողովուրդեան համար կ'աշխատէին Կիրակոս աղա Բէշիշեան, Արթին աղա և Կիւչիւք Արթին աղա և Պետրոս Բէշիշեան : Նմանապէս յիշենք նաև Տէր Փիլատ Եպիսկ. Մխիթարեանը որ օգտակար ծառայութիւններ մատոյց գաղթականներուն :

Հալէպէն դեռ չի մեկնած շատ մը ծանօթ հայրենակիցներ ու սիրելիներ հողին յանձնելու դժբախտութիւնն ունեցանք որոնց մէջ կը գտնուէր Սանասարեանի աշակերտներէն Զէյթունցի ուսուցիչ Տ. Խաչիկ Եղուպեան և Հաճնոյ որբանոցին ուսուցիչ Սարաֆեան Էֆէնտի, հոս անկարելի է միառթի յիշել ամէն անոնք որոնք առանց տեսնելու ազատութեան լոյսը թօչեցան աչքերնին բաց, անգութ մահը անիծելով : Մենք մնացինք Հալէպ մինչև 24 Յուլիս և իրիկուան դէմ տրուած խիստ և ստիպողական հրամանի մը համաձայն ստիպուած Դամասկոսի կայարանը գացինք, Էօզէրլիցի, Խառնըցի և Կարսցի մօտաւորապէս 250 տուն գաղթական և ժամը (ը. թ.) 11 ու կէսին շոգեկառով մեկնեցանք Համա և 5 ու կէս ժամէն հասանք Համայի կայարանը, ուր ժողովուրդին մեծամասնութիւնը իջաւ քաղաք և պանդոկ գիշերեց, փոքրամասնութիւնն ալ մնաց կայարան. տեղւոյն գոմանտանը 2 ական օրական տուաւ, կէս գիշերին սխալմամբ տրուած հրամանի մը համեմատ վերադարձանք կայարան մեր ծախսով ուր մինչև իրիկուն ստիպուեցանք սպասել . 27 Յուլիս երկուշաբթի գիշերանց շոգեկառով ուղևորուեցանք դէպի Հոմա. ժողովուրդին մէկ մասն ալ ուղտապաններու հետ հետիոտն

ճամբայ ելաւ. չ'մոռնանք հոս յիշել թէ այդ օր Գալատուրամի ժողովուրդը ևս հող հասած էր հետիոտն, խեղճերը մեզի նման ստիպուած այծերը, գրաստները և ինչ որ ունէին հետերնին ոչինչ գնով ծախած ու գաղթական ելած էին : Հոմա ամէն տեսակետով գեղեցիկ քաղաք մըն էր. Հող մնացինք մինչև հինգշաբթի օր Յուլիս 30, առաւուսնց խեղճ տիկինս դժբախտութիւնն ունեցաւ բաց դաշտին մէջ մահն զուակ մը բերելու, նոյն օրը ամբողջ ալ հետիոտն ճամբու գրին, գոմիսէր Մուսթաֆա Սամի մեր արիւնը ծծել քամել կ'ըղձար, կը խաբէր, կը ծագրէր գաղթականութիւնը ըսելով « քիչ մը անդին մասնաւոր կառք պատրաստէր ենք ձեզի համար » : Իր անդթութեան շատ շատեր ծեր, մանուկ և յղի կ'ընէր՝ զո՛հ գացին : Ինչպէս պիտի տեսնենք, Սալթէն Մեծ Ճէմալ փաշային քաշուած հեռագրի մը մէջ յիշեալ հրէշին վատ ընթացքը պատկերացուած է : Չարչարուած ու պարտասուն հասանք Հիւսէյտի կամ Գարաքէօյ անուն Նահիյէն. ջուրը գէշ, մարդիկ վայրենի ու տեղը ամայի, ուր 2-3 ժամ հանգիստէ մը վերջ կէս օրին շարունակեցինք ճամբան և մթնշաղին հասանք պղտիկ գիւղ մը, յար և նման Հիւսէյտի : Գիշերը անքուն անցուցինք վախնալով թէ յարձակում մը կը գործուի Օգոստին, չաթաք օր մեր շարչարանքի ճամբան շարունակեցինք և կէս օրէն վերջ հասանք Նէպլիք (գաւառակ) : Ջուրը, օդը գեղեցիկ և սքանչելի, և մարդիկը քիչ շատ կրթեալ քաղաք մըն է, զմեզ պաղուկ ջուրին քով տեղաւորեցին և օրական մը բաժնուեցաւ կառավարութեան կողմէ. հո՛ս ալ գիշեր մը մնացինք և Կիրակի, 2 Օգոստ. կառք վարձելով ճամբայ ելանք և 9 ժամէն հասանք Գուտէյֆա անուն գիւղ մը ուր կը գտնուի պանդոկ մը որուն տեղացիները « Դշխոյ-հեղինէ » անունը կուտան, սխալ չէր այդ յորջորջումը, հին կոթողներ և շատ հին շէնքերու մնացորդներ և մեծ աւազան մը

քաջ վրաններ էին պատմական վայրերուն. Գուտէյֆա ունէր առատ խաղող և այլ պտուղներ: Նէպիքէն, ինչպէս չափեր նմանապէս մենք ալ քաղելէ խոնջած կառք վարձած էինք. Օգոստ. 3 երկուշաբթի օր ճամբայ ելանք գէպի Դաւաակոս ուր հասանք յետ միջօրէի Սէվզըյաթի մէմուր Սալէհ անուն սպայի մը խիստ հսկողութեանը տակ Գատէմ կայարանին մօտ տեղաւորուեցանք, ժանտարմաներէ չըջապատուած նոյնիսկ ջուր խմելու և շուկան ելնելու չէինք թոյլատրուէր: Գաղթականաց սէվզըյաթի պաշտօնեայ Սալէհ ոչ թէ սպայի մը այլ պարզ տղէտի միակ անպատուաբեր վայրի ընթացք մը բռնեց շարունակ, առանց ո և է պատճառի ձեռքը ինկած հայը անարգելով ու տանջելով: Հող մնացինք մինչև օգոստ. 4 երբ ժողովուրդէն մաս մը հետիտան գէպի Տէրա ճամբայ դրուեցաւ, մաս մ'ալ շողեկառքով ճամբայ ելանք և 6 օգոստ. չորեքշաբթի օրը հասանք Տէրայի կայարանը, օդը և ջուրը գէշ տեղացիները ընդհանուր առմամբ Հալլրան անունը կուտան, հաղիւ 1-2 ժամ Հալլրանի լայնածաւալ հորիզոնը, ճարաչի և իրաւիտի հեռաւոր բարձունքները մեր աչքին տեսարանը կազմեցին. շողեկառքը կրկին սուրալով առաւ տարաւ թափեց զմեզ Ամմանի (հին ամման) կայարանը. ժողովուրդէն մասը մը քաղաք գնաց գիշերանց: Կայարանէն Օգոստոս 5-7 ժողովուրդը եկաւ տեղաւորուեցաւ հին փլատակներու, քարայրներու և չէնքերու մէջ: Օգոստոս 10 ին ամբողջ կարս - Բաղարի հայ գաղթականութիւնը, բացի երկու տունէ, մեկնեցաւ Սալթ գաւառակը իր հետ ունենալով նաև իրանի ժողովուրդը մեծ մեծ մասամբ, ինչպէս նաև կէօք - Չայիրի, ու Գոյազի ժողովուրդը: Օգոստոս 11 երեքշաբթի օր Հաճնոյ ժողովուրդէն 60 տուն կայարանէն Ամման եկան: Օր մ'առաջ ալ Հալէպի կուսակալութեան Ճիսրը - Շուղուր գաւառակի Մուրատիյէ Նահիյէն Դարատուրանի աքսորեալները ևս հոս

հասան. կառավարութիւնը բողոքովին անտարբեր գտնուեցաւ գաղթականներուն բնակարան հայթայթելու մասին ժողովուրդը ստիպուած Օգոստ. 14 ին տուն վարձեց. հետը հետէ գաղթական կառաւանները կը թափառէին աւազուանապատները, մասունքներով սրբացնելու մեծ Սուրիան ևս: 16 Օգոստ. Կիրակի Մարաշէն և Կիւրինէն ևս մեծ կարաւան մը Ամմանի կայարանէն շողեկառքով մեկնեցաւ Քէրէք. թրէնին սուրացած պահուն Կիւրինցի 18 տարեկան աղջիկ մը շողեկառքէն վար կ'իյնայ, 4-5 ժամ վերջ երբ կը սթափի իր շուրջը կը տեսնէ քանի մը բարետիրտ արաբներ որոնք Ամման բերելով գաղթականներուն միջոցաւ կը զրկեն Քէրէկ: Օգոստ. 17 ին Ամմանի միւտիւրին մասնաւոր դիմուժով օրական պահանջեցինք. յիշեալը մեր անուան ցուցակը առաւ և նպաստի համար հեռազրեց Սալթ:

1915 Հոկտեմբերին երուսաղէմէն Յոյն իպրահիմ Հաչպունի էֆ. Ամմանի Ծօռէին միւլթէա'իւտ ըլլալով եկաւ և սկսաւ ճամբուն շինութեան, նմանապէս երկրորդ միւլթէա'իւտ մ'ալ կայարանէն մինչև Ամման որոշուած էր Պատարիւ անունով Յոյն մը, երկուքն ալ հայ գաղթականները ժողովեցին իրենց զուլիւր և սկսան գործի 4-8 զրուշ օրականով, հետզհետէ հասան հայ պաշտօնեաներ ևս. Քոնտիւք - թէօր Միսաք էֆ. Աւետեան (Ատանացի), Տիրան էֆ. Գազազեան և ուրիշ քանի մը հայեր որոնց քննիչ կարգուած էր Հիլմի պէյ անուն սպայ մը յիշեալը Սալթէն մինչև Սիւլէլահ Չէրքէզ գիւղ երկարող Ծօռէն հայ գաղթականներէն իրանցի Պօղոս Չաղըրեանի, երջանիկ Դըյմէթլեանի և Աստուածատուր Կէօլկէօղեանի յանձնած էր իբր իր միւլթէա'իւտ. ամէն գիւրութիւն և օժանդակութիւն ըրաւ հայ գործաւորներու: Չափազանցութիւն չեմ ըներ երբ ըսեմ թէ Հիլմի պէյ ձեկ հասիկ քիւրժ սպան է որ նոթութեան

Տիրաններէն փրկեց շատ մը կեանքեր : Աւետեան մեծապէս օգտակար եղաւ թշուառ գաղթականութեան նաեւ աւոր համար որ Հիւմի պէյի մտերմութիւնը շահած էր, և այդ հանգամանքը գործածեց գաղթականներու օգտին : Ան Հիւմի պէյի հետ ձեռք ձեռքի տալով մինչև չօսէի վերջանալը հայ գաղթականներու կեանքը փրկեց :

1915 Դեկտ. 29 ին Երուսաղէմէն առաջին անգամ ըլլալով Ամման եկաւ գերման զօրավար Ֆոն Կրէս փաշա : Դեկտ. 31 ին հասաւ նաեւ ձէմիլ փաշա, որուն մատուցուեցաւ աղերսագիր մը յանուն տեղաբնակ գաղթականներուն : Հետզհետէ շօսէին անցան գերման և թիւրք զինուորականներ :

1916 Փետր. 14ին Էրզըրնիսիսի միւթէսարըֆ Ասաֆ փաշա Քէրէկի նոր միւթէսարըֆ կարգուելով Ամման եկաւ, որուն ևս աղերսագիր մը տրուեցաւ : Փետր. 17ին Դ. Զօրաբանակի Ընդհ. Հրամանատար ձէմալ փաշա և Պատերազմ. նախարար Էնվէր փաշա Ամման եկան իրենց հետեւորդներով, Երուսաղէմի և Քէրէկի կողմերը քննելու համար, և քանի մը օր մնացին : Առաջին օրն իսկ, Մարաշի Հաճի Յովսէփ Պապա անուն ազգասէր ծերունիի մը ձեռքով տրուեցաւ սրտայոյզ աղերսագիր մը որով կը ներկայացուէր գաղթականութեան ողորմելի վիճակը, և կը խնդրուէր հարկ եղած հրամանը տալ պաշտօնէութեան գործադրելու գաղթականներուն յատկացուած հացազինին բաշխման որոշումը : հրահանգ որ միջոց դարձած էր կաշառակեր պաշտօնէութեան անգամ մըն ալ պարարտացնելու զրկանքներով լեցուած իր քսակը : Ամէն բանէ զրկուած թշուառ գաղթականին օրական 30 փարաներէն կազմուած կլորիկ գումարները կ'իւրացուէին տեղական պաշտօնեաներու կողմէ ու առ այդ ներկայացուած աղաչանքները կը մնային անլսելի :

Ամման գտնուած հայ գաղթականներու համագումարը.— Հաճընցի 55 տուն, 310 հոգի : Խառնըցի 21

տուն, 112 հոգի : Էօղէրլիցի 19 տուն, 118 հոգի : Կարսցի 2 տուն, 14 հոգի : Գարատուրանցի 22 տուն, 233 հոգի : Ընդհ. Գումար 787 հոգի :

Ամմանի մէջ գաղթականութեան տրուած օրականներուն ցանկը (մեծերուն 50 փարա, և անչափահասներուն 30 փարա).— 11—15 Օգոստոս 5 օրական : 16—17 Օգոստոս 2 օրական : 7 Սեպտ. 7 օրական : 18 Դեկտ. 30 օրական : Յունվար 24 (մեծերուն 60 փարայ և անչափահասներուն 30 փարայ) 30 օրական : Մարտ 22 30 օրական : Համագումար 134 օրական :

Մարտ 26 ին մասնաւոր հանրագրութեամբ մը Ամմանի հայ գաղթականներուն կողմէ Երուսաղէմ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին զրկուեցայ : Մարտ 28 ին հանելով, հանրազրութիւնը անձամբ յանձնեցի Սահակ Բ. Կաթողիկոսին և նոթի մեռնող հայ գաղթականներուն ցաւերը խմբասան պարզեցի և անմիջական դարմանը խնդրեցի : Խոստացաւ յարմար կարգադրութիւն մը ընել : Օր մը վերջ սակայն ծանր տենդէ մը վարակուելով հիւանդանոց զրկուեցայ ուր հինգ օր դարմանուելէ վերջ փոխադրուեցայ վանք և 20 օրի չափ վանքը մնացի : Իմ ապաքինման համար Կիլիկիոյ կղերականութիւնը և քանի մը Կեսարացի երիտասարդներ մեծ հոգ տարին : Այնթապցի Խորէն Իսիէնեան և Զէյթունցի Գարեգին Տէր Արսէնեան բարեկամներս զիշեր ցորեկ մնարիս մօտ գտնուեցան և խնամեցին : Ապաքինելէս վերջ Ն. Ս. Օծութիւնը Ամմանի կարօտելոց համար ինձ յանձնեց 1500 դահեկանի թղթադրամ : Ապրիլ 30 ին Երուսաղէմէն մեկնեցայ դէպի Ամման, ուրիշ կառավարութիւնը բոլոր գաղթականները վատիսէր, Մատապա, Սիւվէլահ և ուրիշ գիւղեր կը փոխադրէր :

Տեղաբնակ գաղթականները հետեւեալ կերպով բաժնուեցան.— 6 տուն 32 հոգի Խառնըցի (ընտանիքս ալ մէ-

2ըն ըլլալով), 3 տուն 52 հոգի Գարատուրանցի, 19 տուն 116 հոգի Էօզէրլիցի, 28 տուն 140 հոգի Հաճընցի, Ընդամենը 56 տուն 340 հոգի վատխէր անուն 500 տունէ բաղկացած Չէրքէզ գիւղը յիշեց 30 Ապրիլին ուր մեզի կառավարութեան կողմէ երկու անգամ (1916 Մայիս 24 ին և Հոկտեմբեր 2 ին) օրական տրուեցաւ, 60 օրական տրուեցաւ, մեծերուն 80 և փոքրերուն 40 փարա:

Սալթ Գաւառակի գաղթականաց համալուծարը. — 50 տուն 283 հոգի, Կարս-Բազարցի: 29 տուն 179 հոգի, Խառնըցի: 7 տուն 50 հոգի, Կէօք Չայրիցի: 3 տուն 16 հոգի, Էօզէրլիցի: 17 տուն 116 հոգի, Գարատուրանցի: 67 հոգի (զարիսներ):

Այնը-Օմար գիւղի գաղթականները. — 6 տուն 59 հոգի, Գարատուրանցի: Սիւվէլահ գիւղի գաղթականները. — 18 տուն 119 հոգի, Կէօք Չայրիցի: 1 տուն 5 հոգի, Հաճընցի: 8 տուն 81 հոգի, Գարատուրանցի: Վատխէր գիւղի գաղթականները. — 6 տուն 32 հոգի Խառնըցի: 3 տուն 52 հոգի Գարատուրանցի: 19 տուն 116 հոգի, Էօզէրլիցի: 28 տուն 140 հոգի, Հաճընցի: Նաուր գիւղի գաղթականները. — 23 տուն 91 հոգի, Խառնըցի: 9 տուն 84 հոգի, Կէօք Չայրիցի: Մատապա գիւղի գաղթականները. — 27 տուն 162 հոգի, Հաճընցի: 9 տուն 48 հոգի, Խառնըցի: Ռումէմին գիւղի գաղթականները. — 19 տուն 152 հոգի, Ռումման 19 տուն 115 հոգի, Ֆէհիս 32 տուն 265 հոգի, Մահէս 24 տուն 178 հոգի, Ալպասան 8 տուն 36 հոգի (ամբողջն ալ Գարատուրանցի): Համագումար 365 տուն 2446 հոգի:

Վերոյիշեալ գիւղերուն մէջ ունեցանք հայ հողակոյտ-

ներու շատ մեծ թիւ մը, որոնք առանց բացառութեան գրեթէ ամբողջն ալ մեռած են նոթի: Ինչպէս ցանկին մէջ տեսնուեցաւ Սալթ գաւառակի գաղթականութիւնը Արապ և Չէրքէզ գիւղերու մէջ բաժնուեցաւ: Կառավարութիւնը օրական չի տուաւ, տեղացիներն ալ բոլորովին անկարելի յիշեցին: Հայ գաղթականութիւնը ոչինչ գնով ծախեց իր ամբողջ ունեցած չունեցածը, մինչև իսկ իր անկողինը օ՛ր մ'աւելի կարենալ ապրելու համար: Յուսահատներ ալ գտնուեցան որոնք իրենց սրտահատորները ծախեցին քանի մը դահեկանի փոխարէն: 1916 ին Սեպտ. 1 ին իսլամական խնդիրն ալ վրայ համեմելով գաղթականներու վիճակը անյուսօքէն դառնացաւ:

Տեղակալ Համաի պէյ, ժանտարմա գոմանտանի Պէտարի պէյ, Չէրքէզ կամաւորներու միրալայ Էմիրպէ պէյ եւ գաղթականաց քննիչ Զիլֆէրի Էֆ. իսլամութիւնը պարտադրեցին, և բռնի առեւանգումներ, սրբապղծումներ, լըկուներ և նիքետներ սկսան գործուիլ օր ցերեկով: Իսլամացումի հոսանքը երբ տարածուեցաւ Ճարաչի կողմերը, Սալթի գաղթականութիւնը Սրբազան կաթողիկոսէն դարձան խնդրելու պաշտօնով երուսաղէմ գրկեց այս տողերը գրողը: Սալթի շուրջը գտնուող Այնի Օմար, Ռումման եւ Սօֆուտի ժողովուրդը Ատանայի կողմերէն 6-7 տարի առաջ եկած և հաստատուած Այսրնցի կատաղի թիւրքերէ բաղկացած ըլլալով բռնի խլեցին մեզմէ 12 աղջիկ ու ըստ քաջալերուեցան տեղակալ Համաի պէյի կողմէ. եղած զիմուները անարդիւնք ըլլալէ զատ շատ անգամ ալ պատժուեցանք: Գարատուրանցի այրի Ծաղիկ Զիլինկիրեան իսլամական խնդրէն առաջ Ֆէհիսէն Եուսուֆ Սէլիմ անուն Յոյնի մը պատկուած էր, կառավարութիւնը խնդիր ընկելով թէ իսլամ մը յոյնի մը հետ չի կրնար ամուսնանալ Սալթ շուկային մէջ փոխաներու և ժանտարմաներու ձեռք

բռնի քաղաքներով քաղաքացիներն տուճը տարուելով 3-4 օր պահուեցաւ : Գարատուրանցի ուսուցիչ Պ. Նշան Ման- ճիկեան շատ դժուարութեամբ յաջողեցաւ ազատել խեղ- ճը : յիշեալը իր ժողովուրդին լաց ու կոծին և վերքերուն ցաւակից, գաղթականնութեան մէջ աշխատեցաւ իբրեւ ճշմարիտ հայ և օգտակար ծառայութիւններ ըրաւ : Նոյն- պէս աշխատեցաւ Քէսապցի Յովհաննէս Տէր-Ստեփան- եանի որդին Մարտա խօճա որ Մահէս գիւղին մէջ մնաւ : 24 տարեկան հասակին մէջ : Օգտակար հանդիսացանաւ Հաննա Գալէնտէրեան և Յակոբ Ազապեան Սուէտացիներ- ըրը, որոնց կը պարտի Գարատուրանի վերապրող ամբողջ ժողովուրդը իր կեանքը : Չի մոռնանք հոս յիշել թէ Սալ- թի մէջ Փանոս էֆ. Գարամանեան (Կարս - Բաղարցի) Աբ- մնակ Տօլապեան (Մարաշցի), Երջանիկ Գըլմէթլեան (Խառ- նըցի), ծերունի Յովսէփ պապա (Մարաշցի), թահսիլտար Յակոբ (Կարս - Բաղարցի), Աստուածատուր Կէօկէօղեան (Խառնըցի), Առաքել Չապալեան (Կարս - Բաղարցի), Գը- ըիգոր և Սարգիս Չաղալեան՝ կառավարութեան մօտ պէտք եղած դիմումները կատարեցին հնարաւորութեան սահմա- նին մէջ և օգտակար հանդիսացան գաղթականութեան : Սալթի և չըջակայ գիւղերու գաղթականներուն համար ոգի ի ըտին աշխատեցան Յովհաննէս Եէկէնեան, Մըխթար Օգնատիւ, Հաճի Աբրահամ Դաղանճեան, Հաճի Պօղոս Չամբէրթէն և Արսահամ Գարակէօղեան :

ԻՍԼԱՄԱՅՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

1916 ին հայ գաղթականները իսլամացնելու հարցը գործադրութեան դրուեցաւ Սուրիոյ կուսակալութեան մէջ, հետզհետէ հոսանքը տարածուեցաւ գէպի Հալլան, Ճա-

թաշ, Ճէպէլ - Աճնուն, Սալթ և մինչև Մաան, Սեպտ. 17ին Քէրէքի դատաւորը՝ Արիֆ Հիքմէթ պէյ հետը ունենալով Նուրի անուն գրագիր մը և քանի մը նոր իսլամացած հա- յեր հասաւ Ամման և առաջին գործը եղաւ իսլամացնել էն առաջ տեղւոյն շօսէին վրայ աշխատող գաղթականնե- ըր և Սեպտ. 2 ին վատիսէրի գաղթականութիւնը : Սեպտ. 4 ին Մատապայի գաղթականութիւնը Ամման փոխադրե- լով իսլամացուցին. Սեպտ. 5 ին Նաուրի և հետզհետէ ամ- բողջ Սալթ և չըջակայ գիւղերու գաղթականութիւնը իս- լամացուցին, սպառնալով որ չիսլամացող մահուամբ պի- տի պատժուի և թէ առանձին ընտանեօք պիտի աքսոր- ուին և հազար տեսակ փորձանքներու պիտի ենթարկուին : Հայ քահանաներու Քէրէկի կողմը գտնուող Դըֆըլիա աք- սորը և շատ մը անմեղներու խժոժօրէն չարչարուելուն ա- կանատես եղանք, նմանապէս հայ պատուոյն հայ նամուսին լիկումը տեսանք :

Թըքացնելու համար դատաւորին կողմէ չինուած և ամէն հայու ստորագրել տրուած բանաձեւին պատճէնը — « Մէրգուժուն քէլիմէյի շահատէթ թէլպին իլէ թէօպէ իս- թիֆղար էթտիրիլէրէք մուամէլէյի շէրիլէլէրի իճրա օլուն- տու, մուամէլէյի նիզամիյէլէրինին իճրասը զըմմընընտա միւտիւրիլէթի պէհիլէսինէ թազաթիմ զըլընտը » : Ժողովուր- զին բանաձեւը. — « Պուքէրէ քէնտի արգուլը վիճտա- նըմըլա արզը ինթիտա էթմէք իսթէտիլիիլդտէն մուամէ- լէի շէրիլէ վէ նիզամիյէլէրին իճրասընա միւսաատէ պույու- րուլմասը միւսթէրհամ տըր էֆէնտիմ » :

Օսմ. կառավարութիւնը հայաջինջ քաղաքականու- թիւնը հետապնդելով զլացաւ ոչինչ օրապահիկի գումարը տալէ, հայը ստիպուած ամէն ինչ ծախել լնինցնելէ վերջ խոտաճարակութեան սկսաւ, էօղէլլիցիներէն ոմանք նօ- թի կախեցին ինքզինքնին չ'տեսնելու համար իրենց սիրա-

հատորին նոթի մեռնելը, շատեր ալ ապրեցնելու համար գէթ իրենց բաղմանդամ ընտանիքէն մէկ երկուքը, ծախեցին իրենց աղջիկ և մանչ հոգեհատորները, շատեր ալ հաց հաց կտոր մը հաց խնդրելով և աղաղակելով աչքերնին բաց մեռան գացին, ասանկ ցաւալի տեսարաններու մէջ ապրեցանք երեք տարի և ականատես եղանք անարկու գէպերու ուր չէ կարելի երբէք մոռնալ :

Անճանկն և Սաղբէն գրուած պաշտօնական նախակներ և հեռագիրներ :

1. — Վեհափառ Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ

Երուսաղեմ

Վերջերս Ամման գալով այցելեցի տեղւոյն հայ գաղթականներուն, որոնք վերջին ծայր թշուառութեան մատնուած գտայ. անասուններու պէս խոտաճարակութեամբ կ'անցնեն իրենց օրը. ցարդ ո՛ր և է տեղէ տասնոց մ'իսկ զրկուած չէ իրենց, մարդկային սիրտ մը անկարող է կրել անոնց ողբալի վիճակին առթած դառնութիւնը : Կ'աղաչեմ որ չնորձք ընէք այս թշուառներուն օգնութիւն մը հասցընելու, գրաբերիս Պ. Գրիգոր Գուտուլեանի միջոցաւ :

Խոնարհ որդի Ձեր

1916 Մարտ 24

ՊԵՏՐՈՍ ՓԷԼԹԷՔԵԱՆ

2. — Տ. Տ. Սահակ Բ. Սրբազան Կաթողիկոս

Տարաբախտ Հայ Ժողովուրդին

Երուսաղեմ

Ի՞նչ ընենք, որո՞ւ գիմենք և ուսկից օգնութիւն ըսպասենք, ամա՛ն մեռանք լմնցանք, Ամման (Ամմոն) հա-

յոց գերեզմանատուն մ'եղաւ : Աղէկ որ բնութիւնը գէթ շատերէ գթասիրտ գտնուելով առ այժմ մեզ խոտի առատ պաշար մը կ'ընծայէ :

Տարաբախտ Ամմանի հայ Ժողովուրդ, ներկայ խիստ սրտաճմլիկ վիճակը մեր հոգւոյն խօսած ըլլալուն ապագային հանրային կարծիքի առջև պատասխանատու չ'ըլլալու դիտաւորութեամբ ցաւերդ Հովուապետիդ կը հաղորդենք, թերեւս դարման մը խորհի :

Յուսահատալան վիճակ մ'ունինք, վախճանք, այդ վնասութիւնը գուցէ տարբեր միջոցներու գիմնելու պատճառ ըլլայ :

Կարելի չէ՞ արդեօք որ, ուր որ անկէ, մեր օրականի համար հաճիք ազդու գիմումներ ընել, մեր ամբողջ սրբտառու գիմումները գրեթէ կը մնան ապարդիւն, և եթէ այս ցաւալի վիճակը 1-2 ամիս ևս տեւէ այժմէն մնա՞ք բարով, անդիական աշխարհ կը տեսնուինք, ինչպէս որ շատեր շատոնց չուեցին գացին, առանց տեսած ըլլալու իրենց պաշտելիները :

Գրամատոյց Պ. Գրիգոր Գուտուլեան շատ աշխատասէր և շատ վստահելի երիտասարդ մէկ, օրն ի բուն ամէն կերպով կ'օգնէ խեղճ Մուհաճիրներուս, ցաւօք կուգանք յայանել թէ այսօր մեզ հետ ինքն ալ մասնուած է անտանելի վիճակի մը, ինքն ալ հոգեհատորները կը կերարկէ խոտով, ամբողջս ալ խոտաճարակութեամբ է որ կ'անցնենք մեր օրերը, յուսանք գթալով մեր ցաւալի վիճակին կը հաճիք յանուն հանուր Ամմանի հայ խեղճերուն գումար մը տրամադրելի ընել և յանձնել յիշեալ Պարոնին : Համբուրելով Ձեր Հայրական և Հայրապետական Ս. աջը կը խնդրենք Ձեր թանկագին օրհնութիւնները :

Ի գիմաց Ամմանի ամբողջ Հայ Գաղթականութեան

(Ստորագրութիւններ)

Ամման, 23 Մարտ 1916

Ծնորհագրող

Տ. Տ. Սահակ Բ. Սրբազան Կաթողիկոս

Տարաբախտ ժողովուրդին Տանն Կիլիկիոյ

Երուսաղեմ

Երուսաղեմէն Ամման (Սալթ) վերադարձիս, Ամման գտնուող 120 տուն հայ մուսուլմանները շրջակայ Ձէրքէզ գիւղերը սեղծ ըրած և մուսուլման իսկանդար պաշտօնական ձեռնարկութիւնները կատարած էին. 54 տուն, ես ալ մէջն ըլլալով այժմ կը գտնուինք Վատիսէր անուն Ձէրքէզ գիւղը։ Դժբախտիս յանձնուած երեք հինգնոց պանքնութիւնները շատ դժուարութեամբ հաղիւ երկու շաբթուան մէջ մէկ օտմ պանքնութիւն 70 դրուէ աւել կըրցի տալ. առկից մեկնած պահուս Գեր. Տ. Գիւտ Սրբազան՝ ինձ յանձնուած գումարի բաշխման համար մասնաւոր նամակ մը գրած էր բնիկ Խօզէրլիցի Յովհաննէս էֆ. Եէկէնեանի, յիշեալին հետ ընկերակցութեամբ 1050 դրուէ Ամմանէն Սալթ Վատիսէր, Նաուր, Մատապա սեղծ եղած վերջին ծայր կարօտելոց բաշխելով ցանկը ներկայ կը յղեմ Ձեզ։ Ի դիմաց ամբողջ Ամմանի հայ կարօտելոց կուգանք յայտնել մեր շնորհակալութիւնը և երախտագիտութիւնը, աղքատներու թիւը խիստ շատ է, եթէ երբեք ամէնուն ալ բաժին հանէի Ձեր յղած գումարէն մէկուկէս դրուէ հաղիւ կիլիսար իւրաքանչիւր անհատի, նկատի առնելով որ քանի մը մեքալիկ ը օրական հացագին մը անգամ պիտի չի կրնայ ըլլալ, ըստ Ձեր յանձնարարութեան իսկական կարօտներուն բաժնեցի, ինչպէս ցանկէն պիտի յայտնուի 365 դրուէ՝ Խառնիի ժողովուրդին, 182 դրուէ՝ Հաճընցիներու, 136 դրուէ՝ Գարատուրանցիներու, և 367 դրուէ՝ Խօզէրլիցիներուն բաժնեցի։

Համբուրելով Ձեր հայրական և հայրապետական Սալթ կը խնդրենք Ձեր թանկագին օրհնութիւնները։

21 Մայիս 1916

Մնամ ամենախոնարհ որդին Ձեր

Վատիսէր

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

Վատիսէր, 24 Յունիս 1916

4.— Գերաշնորհ

Տ. Գիւտ Եպիսկ. Մխիթարեան

Երուսաղեմ

Ս. Հայր,

Կատարելապէս անգգայ ըլլալու է մարդ որ լսէ և անտարբեր գտնուի գաղթականաց յուսահատօրէն դժնդակ կացութեան հանդէպ։

Անցեալները Սալթ գաւառակը և գիւղերը այցելեցին Դամասկոսի նորեկ կուսակալը Թահսին պէյ և Քէրէքի միւթէսարիֆը (Ձէրքէզ մը) Վատիսէրէն. Ֆէհիսէն քանի մը հոգի համարձակութիւնը ունեցանք խիստ սրտառու աղերսագրով մը ներկայանալ, պարզեցինք ներկայ տիրող ցաւալի վիճակը և դարման մը խնդրեցինք, յուսադրումներով ճամբայ դրին գմեղ, հրամայելով տեղական կառավարութեան որ երեք ամսական տրուի, ցայսօր բան մըն ալ չըրին և այսպէս մեր ոսկորները պիտի մնան Արաբիոյ խորհերը, գլխացող մը կը փնտռենք, Ձոր հացին կարօտը քաջող ժողովուրդը կը խնդրէ Ձեզմէ որ Ն. Ս. Օծութեան մօտ իր ցաւերուն թարգման հանգիստանաք և ճար մ'ստեղծէք մահուան սուր ճիրաններէն խիլու շատ մը օճախներ, որոնք բոլորովին կը փճանան։

Յարմար սեպեցի ներկայ յղել Ձեզ կուսակալին և միւս

թէսարըֆին տրուած աղերսագիրներուն պատճենները :

Երբեք պիտի չ'կրնամ մոռնալ Երուսաղէմ, հիւանդութեանս ժամանակ Ձեր ցցուցած խնամքը և սէրը նուազ տխրահանգէպ . շնորհակալութիւն :

Համբուրելով Ձեր հայրական Ս. աջը կը խնդրեմ Ձեր թանկագին օրհնութիւնները :

Մնամ խոնարհ որդին Ձեր
ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

5.— Սալթի մէջ Դամասկոսի կուսակալին,

Մենք որ, մեր երկրին մէջ, մեր ամբողջ ունեցածը հայրենիքին զոհաբերած էինք, 1915 օգոստ. 5էն ասդին մեր բոլոր օրապահիկները մեզի զլացուելուն հետեւանքով այսօր պատառ մը չոր հացին իսկ կարօտը քաշելով կը փրճանանք : Մերկ ու անօթի, անասուններու պէս 4-5 ժամ հեռաւորութենէ ծախու համար փայտ իսկ փոխադրելու անկարող կ'ըլլանք : Կուսակալութեանդ մատուցուած 1916 նոյեմբեր 23 ին տրուած մեր կրկնակի հեռագրական աղերսները մնացին անհետեւանք : Տասնեակներով մանուկներ զոր հացի կարօտը աչքերնուն, մեռան այս շաբթուս . . . 2է՛ կարելի երեւակայել մարդկային սիրտ մը որ կարենայ հանդուրժել այս կարգի իրողութիւններու, որոնք կը կըրկնըլին անդադար : Յանուն մարդկութեան արցունքոտ աչքերով կ'աղերսենք որ հաճիք զթալ մեր անտանելի վիճակին, և հրամայել որ մեզի բաշխեն մեր ողորմելի օրապահիկները :

1916 Դեկտ. 3

Նոյնիմաստ աղերս մըն ալ մատուցուած է միաժամանակ Բէրէքի կառավարիչին :

6.— Շնորհագարդ,

Տ. Տ. Սահակ Բ. Սրբազան

Կաթողիկոս - Պատրիարք Թուրքիոյ

Երուսաղէմ

Անօթի մեռանք լմնցանք, մեր ողբն ու կոծը և վերջին ծայր արգահատելի վիճակը քարսիրտ ոգիներու հաճոյալի երեւցաւ . կենդանիներու պէս 4—5 ժամուսն տեղերէ փայտ քաշելով և չոր ու ցամաք հացին կարօտը քաշելով մերկ ու բոպիկ կը մեռնինք կը լմնանք : Ի՞նչ ընենք, ո՞ւր երթանք և ո՞րու բանանք սա մեր այրած արտերը, յետ այսու լեռներու փայտն անգամ կը զլացուի մեզ, եթէ երբեք յանգիւնք զրօսերը ազատ պատիլ, կամ մեր պատիւը կամ կեանքը և կամ սա հինցած փոտած զգեստը վրայ կուտանք, կ'աղաչենք գէթ սա պղտլիկ ու թօմպուլիկ անմեղներուն խղճալով բարոյապէս ու նիւթապէս մխրթարել հաճեցէք, Գրամատոյց Պ. Նշան Մանճիկեանին կրնայ վստահուիլ ամէն ինչ :

Համբուրելով Ձեր հայրական և հայրապետական Ս. աջը կը խնդրենք Ձեր թանկագին օրհնութիւնները :

Մնամք խոնարհ որդիք Ձեր

Ի դիմաց Գարատուրանի հայ գաղթականներուն

(Ստորագրութիւններ)

7.— Շաւի կուսակալին,

Օրական չի տրուելուն պատճառաւ վերջին ծայր թշուառ և արգահատելի վիճակ մ'ունենալնիս Սեպտ. 15, 331 թուակիր հեռագրով իմացուցած և Ձեր գութը խնդ-

րած էինք։ Ինչպէս Ձեր վսեմութեան ալ ծանօթ է, սէվդ եղանք ամէն ինչ հայրենիք թողլով հոս ամէն ինչ սուղ է, նօթի կը փճանանք, ի սէր Աստուծոյ և մարդկութեան հաճեցէք հրամայել ուր որ անկէ որ օրականնիս շնորհուր, Ձեր մարդասիրութիւնը և գութը կը հայցենք։

9 Հոկտ. 331

8.— Սաղթի տեղակաշին եւ ճարտու շին. ֆենիչ
Հիզմի Պէյին,

Տեղւոյս կառավարութիւնը առանց փոխադրութեան միջոցները հայթայթելու երեք օր պայմանաժամ տուաւ որ հետիոտն մեկնինք զիւղերը, և այսօր խառն կ'ստիպէ որ անմիջապէս ցրուինք խուլ անկիւններուն մէջ ուր կարելի չէ երբեք գտնել ուտելիք և ջուր. ցարդ օրական չի տրուուեցաւ. ծախեցինք ինչ որ ունէինք. այս վիճակին մէջ կրնա՞նք մեկնիլ, մեր ցաւալի վիճակը արատաւալից աչեքով Ձեր խղճին կը յանձնենք։

10 Յունվար, 331

Պատասխանը,

Գաղթական Գրիգոր էֆ. Գուտուլեան — Ամման
Նայինք Սէյֆէտին էֆէնտիի գալէն վերջ կը ջանանք որ օրականնիդ արուելէ յետոյ սէվդ ըլլաք։

Ճամբու քննիչ Հիւմի

4 Յունվար, 331

9.— Աւնանի միսիսիին,

Ամման գտնուած իսլամ տղայոց մեծամասնութիւնը չուկային և փոքրեցներուն մէջ ուր որ հայ կ'լին, մարդ, աղջիկ և մանչ տեսնեն անձրեւի պէս քարեր կը տեղացնեն

և սուներէ դուրս ելնելը անկարելի կը դարձնեն, յանուն մարդկութեան կը խնդրենք որ հաճիք պէտք եղած հրահանգը տալ մըխթարներուն որ չի գանակոծուինք ու քարկոծուինք, այս մասին Ձեզ կ'ապաւինինք այն մեծ յուսով ու վստահութեամբ թէ պէտք եղած միջոցները ձեռք կ'առնուին։

24 Դեկտ. 331

10.— Շաւի կոստակաշին,

Ձեր Սալթ այցելած միջոցին հրամայած էիք որ 3 ամսական շնորհուրն. 27 Յունվ. 332 հեռագրով այդ գումարին չի արուիլը Ձեր վսեմութեան յայտնած և կրկին Սալթ կանչուած և առաջուան պէս չաբաթներով մէջտեղերը թափառած և վրանուս զգեստներն անգամ ոչինչ գնով ծախած և ժամանակ անցուցած էինք. վերջապէս ամսուան մը օրականի մուրհակ չինելու հրաման արուեցաւ, գործողութիւնները աւարտեցան, գաղթականաց յանձնաժողովին կողմէ ևս հաստատուեցաւ և սակայն նորէն չի արուեցաւ։ Այս վիճակին մէջ մէկ կողմէ տան վարձքի համար կը նեղուինք և միւս կողմէն ուտելիքի գինը օրըստօրէ կը բարձրանայ և շատեր նօթի կը մեռնին։ Այսքան ցաւերնուս վրայ անաւասիկ ցաւ մըն ալ բարդուեցաւ, Ամմանէն հոս եկող և կառավարութեան համար իւր հաւաքող Ամմանցի Ալի Պատըխի և իրեն ընկերացող ժանտարմաները իւր պահանջեցին գաղթականներէն, մեր անկողինները և ուտելիքի ամանները չուկան ծախու հանեցին, գաղթական Գրիգոր Գուտուլեանը հրապարակաւ մտոցնելու աստիճան գանակոծեցին, իր ժողովուրդին անունով իւր չ'տալուն համար։ Ժողովուրդ մը որ չոր հացի կարօտը քաշելով կը փճանայ և ամիսներէ ի վեր իւրի երեսը տեսած չ'ունի, չենք

գիտեր թէ ինչպէ՞ս տեղական ժողովուրդին պէս քեֆնա՞ծի հարպիյի տայ. չենք յուսար թէ Ձեր խիղճը պիտի ներէ ասանկ խիստ ցաւալի դէպքերու հեղինակներուն ցուսանք կը հաճիք ուր որ անկէ հրամայել որ ետ վերադարցուն նոթի մեռնողներուն իւրի համար ծախուած ծածկոցները և ամանները :

11.— Շաւի կոռուսիսիւն,

Ձեր Սալթ այգելութեան միջոցին նոթի փճանալնուս մօտէն ականատես ըլլալով Յամական շնորհուիլը հրամայած էիք. Ձեզ ապաւինելով մինչև Սալթ գացած և չաբաթներով սպասած էինք և սակայն ձեռնունայն վերադարձանք մեր գիւղերը: Յաւօք կուգանք յայտնել թէ միայն այս չաբաթ վատիսէր և Ֆէհիս գիւղերուն մէջ 13 հոգի նոթութեան զօհերն եղան: Ձմրան եղանակին մէջն ենք, խոտ չկայ որ արածինք, կը փճանանք կը լմնանք, աղիւղորմ արցունքներով կուգանք պաղատիլ որ ի սէր մարդկութեան վերջ մը դնել հաճիք սա մեր անտանելի և տառապեալ կեանքին :

12.— Շաւի կոռուսիսիւն,

Վատիսէր Ձերքէզ գիւղը գտնուող գաղթականներուն օրական չի շնորհուելուն՝ նոթութեան պատճառով ինքզինքնին կախող և հոգեհատորնին կտոր մը չոր հացի ծախողներուն թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելնայ. հաճաքողին մերկ և բոպիկ վիճակի մէջ հատիկներ ժողվելու համար արտերը ելանք և սակայն տեղացիներուն կողմէ գանակոծութիւններով արգիլուեցանք. 4-5 ժամ հեռի վայրերէ չալակով փայտ բերելով, 2-3 դրուչի ծախելու համար գրաստի գործին լծուեցանք, գէթ գիշերն ամբողջ հաց երազող մեր պղտիկներուն

լացն ու կոծը մեղմելու համար մի քիչ. այս վիճակին ալ նախանձողներ գտնուեցան և այսօր Ամանի կայարանը կը տարուինք ձրի փայտ կտրելու համար. չենք յուսար թէ Ձեր խիղճը պիտի ներէ որ ասանկ ոչնչանանք, Ձեր գութն ու կարեկցութիւնը կը խնդրենք :

22 Օգոստ. 333

Փ Ո Ք Ր Ի Կ Ն Օ Թ Ե Ր

Սալթի ժանտարմա գօմանտանը Պէտրի պէյ որ այսօր Անդր. յաղթական բանակին մէջ գերի ինկած է, տարադրութեան մէջ իսլամութեան ժամանակ այնքան գանակոծեց կարս-Պաղարի Տ. Վարդան Գահանան որ բոլոր աղաները թափուեցան և քիչ վերջ վախճանեցաւ :

Գարատուբանի Տ. Պետրոս Քհնյ.ին փակեղն ալ վառաբանին մէջ նետելով, սպաննելու աստիճան գանակոծելէ վերջ իբր Անգլիացիներու լրտես ամբաստանելով շատ դարչելի տեղ մը բանտարկեց. Պէտրի պէյ հայոցմէ երկու տարեկան իրաւունցի Դաւիթ Դաւիթեանի սիրուն մանչը ըննի առեր և իսլամացուցեր և Սալահէտտին անուաներէր. Տէր և Տիկին հոգի կուտային այդ սիրուն պղտիկին համար. չափուչներ, ժանտարմաներ օրն ի բուն իրենց գիրկը կը պտտցնէին կառավարութեան շէնքին մէջ. Գարչելի Պէտրին պէտք էր ամէն րոպէ տեսներ և Ալլաին չիւքը ընէր որ կեալու բները կը բնաջնջէ և իրենք մուրատին կը հասնին: Տ. Պետրոս քահանան լաւ միջոց մը խորհեցաւ բանտէն և կախաղանէն ազատուելու համար :

Բանտէն հետեւեալ աղերսը ղրկեց իսլամներու կողմէ պաշտուած այդ փոքրիկին .

Մեծայարգ և գթառատ

Սալահաթին պէյ

Բարձեալն Աստուած Ձեր մանուկ կեանքը շատ երկարէ և զձեզ Ձեր հօր պարգեւէ, ընդ միշտ երջանիկ ընելով։ 3 օրէ բանտն եմ, բոլորովին անմեղ եմ, հայ ծերուկ քահանայ մըն եմ, հոս նօթի կը մեռնիմ, կուզամ խոնարհիլ Ձեր ոտքին և թախանձել որ հաճիք այստեղէն ազատմանս համար պէտք եղած հրամանը տալ։

1918 Փետր. 5

ԿԱԹԻԼ ՄԱՐՅՈՒՆԲ ԲԱԶ ԶԷՅԹՈՒՆԻՍ ՇԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Իմ անուշիկ ծննդավայրս, հողիդ ջուրիդ և լեռներուդ դուրպան, իմ սիրելի բնակավայր, երեք ամբողջ տարի է որ քու գգուանուշ ծոցէդ հեռացած քանի քանի անգամներ յիշողութեանս հորիզոնէն եկան անցան պապեհնական մեծ գերեզմանները ու անոնց ոսկորները, ջերմուկներու տաքուկ ջրերը, սուրբ Փրկիչի պաղուկ ջինջ աղբիւրը և զով հովիտները, Ալապաշի լեռներուն միամիտ հայ գեղջուկները, Ֆոնուզի և Պէրիտի նշանաւոր լեռները ամայի, և հայ հերոսներու պատապարան Ս. Աստուածածնայ վանքը . . .

Իմ պաշտելի մայրենի անուշ նահատակներու խնկաբոյր երկիր, քաջ քաջ կոռուղ և Եւրոպայի ուշը իր վրայ հրաւիրող հին և նոր նահատակներու ձայնն է որ կ'արձագանգէ որբացած Զէյթունի ջուրերուն և լեռներուն վրայ . . .

«Մեր էք, ո՛ւր գացիք խեղճ զաւակունքս . . . »։ Ֆոնուզի ալեհեր եպիսկոպոսը պաղ հողակոյտէն գոգցես ելած կը փնտռէ վեղարաւոր հերոս Բարդուղիմէոս վարդապետը . . .

Նազարէթ էֆ. Ենիտիւնեան կը խնդրէ սրբազանէն որ քիչ մալ համբերէ մինչև որ երկաթով զանաւորուած և մտեր թափած ոսկորներուն ոյժմը դայ։ Քաջ Անդրէասեան եւս վրայ հասնելով մեռելներու երրորդութիւն մը կը կազմուի որ շարունակ աւերակ Զէյթունը կուլան։ Նահատակներ ուրուականի պէս անքուն գիշերները իրենց սիրելիները կը փնտռեն, սակայն աւաղ մոխիր դարձած քաղաք մը, ուր որը մնացած հերոսներու անկենդան զիակները կը գտնես միայն։ Գիշերները չէ կարելի մնալ հոն։ Զէյթունի մեռելներն են որ գերեզմաններէն ելած «վրէժ, վրէժ» կ'աղաղակէն, անշուշտ եթէ կայ անդիական աշխարհի մը հաւատքը ատո՛նք ալ տեսած են զուլումը տաճիկն։ Տէր-Զօրի և Ռէսիւլայի մէջ անդէն Զէյթունցիներու խոգուածօրէն մորթոտումը տեսած են անշուշտ . . . Տիգրիսի ու Եփրատի ալիքները իրենց օրորներով քշեցին տարին քաջ Զէյթունցին, կիլիկիոյ ու Հայաստանի ժողովուրդէն մեծ մասը դէպի Եւրոպական ծովերը անամօթ, ո՞վ լսած չէ Տիգրիսի և Եփրատի խօլ մռնչիւնը որ կը բողբոջէ, անմեղներու և խեղդուած կոյսերու անէծքը լսելի կ'ընէ դէս ու դէն. ա՛խ հերիք ալ. անմեղ զոհերու արիւնը խմելէն ճաթեցանք կը բացազանչեն ջուրերը։

Պոլսոյ մեծ հրէշը անամօթաբար տակաւին հոտած մզլոտած քաղաքականութեամբ կը ճգնի Եւրոպայի պատերազմին չ'մասնակցող տէրութիւնները խաբել և չըմեղանալ իբր թէ երբեք թուրքիոյ մէջ ջարդ-կոտորած եղած չ'ըլլայ։ Մենք չենք կարծէր թէ այս անգամ եւս թուրքը պիտի յաջողի թօթափել ծանր պատասխանատուութեան լուծը, երբ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ականատես եղաւ ներկայ համաշխարհային պատերազմին առիթով թէ ինչպէ՛ս հրեշտէն գործադրեց քրիստոնեայ ազգերու բնաշնչման ծրագիրը։

ՀԱՅ ԼԵՌԸ

Պաղչա - Պուլանըզ Կեալուր - Տաղըի էն գեղեցիկ գաւառակներէն մին ըլլալով Ատանայի Առաջնորդարանին մասնաւոր ուշադրութեան և հոգածութեան առարկայ դարձած էր. կէս կամ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող, Եանըզտէյրմէն, Սալրանլը և Գըզլաճ գիւղերը կապուած իրեն թէ բարոյական և թէ կրթական տեսակէտով, իսկ Լաբաճլու և Խառնի նաև Հասանպէյլի ունէին առանձին առանձին եկեղեցի նաև մէյմէկ նախակրթարան. պիւտճէին, կէսը տեղացիք և կէսն ալ Ատանայի Առաջնորդարանը կը հոգար և մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած էր գիւղերուն դպրոցներուն նիւթական ու բարոյական վիճակին, անոր բարձրացման մէջ տեսնելով ազգային գոյութիւնը, Խառնիի մէջ Ազգ. վարժարանին շինութեան և պիւտճէին բարձրացման մասնաւոր խնամք տարուած և գիւղը շէնցած էր:

Պաղչայէն Արժ. Մեսրոպ Քէօղիէրեան և թաղական խորհուրդի անդամք Վարդափառ էֆ. Խաչոյեան. Գրիգոր էֆ. Կէօկճեան, Կարապետ էֆ. Կէօկճեան. Սարգիս Տէմիրճեան, Սարգիս Կիզիբեան, Կարապետ էֆ. Կիւլիւզեան, Սարգիս Գույումճեան, Նզէկ Գույումճեան, Լաբաճլուէն Տ. Նզիշէ Քօնյ. Մարգարեան, Կարապետ Տէմիրճեան, Միրաթի Գարակէօզեան, Փանոս Լաբաճեան, Սարգիս Քէսմէեան, Յակոբ Մանուկեան, Յովհաննէս Տէմիրճեան, Պաղտասար Դասպարեան, Թորոս Քէշիշեան, Կիրակոս Գարաւկէօզեան, Փանոս Տէմիրճեան, Սամուէլ Լաբաճեան, Սարգիս Լաբաճեան, Սարգիս Մանուկեան, Եանըզտէյրմէնէն Գր. Գրիգորեան, Վանէս Գրիգորեան, Կար. Գրիգորեան, Պօղոս Տէմիրճեան, Սարգիս Տէմիրճեան, Սալրանլուէն

Ղօճա և եղբայրը Արթին, կրթական և եկեղեցական գործերու աշխատող մարմինները գաղթականութեան ժամանակ մասնաւոր ուշադրութեան առնուելով հետապնդուեցան Հասան Պէյլի մօտ գտնուող Պայրի գիւղէն Աստուրեան կամ Չափարեանք գատապարտուեցան 15 ական տարի բանտարկութեան, Եանըզ տէյրմէնէն Քէլ Փանոս սպաննըւեցաւ. գալով Հասանպէյլի իւր շրջանայաբնակ Քէլլէր, Քիշնէզ, Գուշճու մանր մունր գիւղերով ինչպէս 1909 թ. Ջարդին, այս անգամ ևս կառավարութեան մասնաւոր ուշադրութեանը կէտ ըլլալով, գրեթէ մարդ չի մնաց. քանզու և բլուրի մը բարձունքը կառուցուած գեղեցիկ տաճարը բոլորովին որբ մնացած հոտ վերջերս տեղաւորուած թիւրք գաղթականներու մզկիթ ըլլալով, գեղեցիկ պարտէզները անխնայ կերպով աւրուեցան. այժմ 400 տունէ բաղկացած գիւղը որուն մօտէն մեծ Այրան - Իյնիթիլի թիւնէլէն Պաղտատի երկաթուղին սուրալով կ'անցնի. ինչպէս ըսած եմ գիրքիս մէջ, տեղւոյն երեւելիները ոչինչ պատճառներով պատժուեցան և մեծապէս տուժեցին. այսօր անիրաւութեանց չ'համբերող և Մարաշի սոսկալի կախաղանին վրայ անմեղօրէն բարձրացող Կեալուր Տաղըի երիտասարդութեան վրէժը լուծելու համար Քէլլէրէն կաղ Աստուր և Պետրոս իրենց ընտանիքով լեռ բարձրացան, որոնց՝ Ֆընտըճագէն և Զէյթունէն, նաև զանազան կողմերէ եկան միացան երիտասարդական խումբ մը. Հայ լեռի ամայի լեռներուն և Իսլահիյէի լայն դաշտերուն մէջ մինչև վերջ շարունակեցին քաջաբար կռուիլ, չ'մոռնանք ըսելու թէ Ատանայի կուսակալը Ջարդի մասնաւոր ծրագիր մը դժեց և գործադրեց խժոժօրէն Ինիթիլի - Այրանի գերմանական մեծ թիւնէլներուն մէջ աշխատող հայ գործաւորական դասակարգը փճացնելու համար. շատ քիչեր հրաշքով կրցին ազատիլ այս արիւնոտ վայրէն:

ՏԵՈՒՐ ԽՈՂԵՐ

Ֆրնտըճագ լեռներու կողքը պաղուկ ջրերի քով դա-
րերէ իվեր գոյութիւն ունեցող հայ գիւղ մ'էր։ սարի որ-
դի կարիճ այդ լեռնոցները Մարաշի մօտ ապրած ըլլա-
նուն շարունակ Ֆրնտըճագէն Մարաշ, Մարաշէն Ֆրնտը-
ճագ և Պաղչա իրենց ապրուստի միջոցները կը փնտռէին։
միջավայրը զիրենք մեծցուցած էր ազատ գաղափարով։
Թիւրքը կիլիկեան իւրաքանչիւր ջարդի միջոցին աշխա-
տած էր քանդել այդ փոքրիկ հայկական օճախը որ այն-
քան կենսունակութիւն ցոյց կուտար։ Սակայն մեր քա-
ջարի լեռնոցները զինու զօրութեամբ իրենց գոյութիւնը
պահեցին մինչև վերջը։ Այս վերջին անգլ պատերազմին
իբր գաղթական Արաբիոյ խորերը չի փճանալու համար,
Զէյթունէն եկած հայ երեստաարդներուն հետ ազատամար-
տի դիմած և խուժանին մեծ հարուած մը տալէ վերջ ի-
րենց պապենական հողին վրայ նահատակուած են, շատ քի-
չեր ազատուեցան։ Ֆրնտճագի ուսուցիչ Պ. Խաչիկ, և
Տէրէ գիւղի ուսուցչին նահատակուիլը, նաև Մարաշի ահ-
ռելի կախաղանին անմեղները Պ. Նշան Եղեկիէլեան, հօր-
եղբորորդիս Մանուկ Գուրուլեան և քեռինքս Եղիան եւ
Մկրտիչն ամբողջ Ֆրնտըճագի և Զէյթունի նաև Թօղմազ
Սարգիսի կախաղան հանուիլը ազգին մեծ կորուստներէն
մին է։ գանակոծուած և խոշտանկուած Նազարէթ Չափու-
շի մը գերեզմանին շուրջ այսօր Մարաշի մէջ կը հանգչին
հարիւրաւոր հազարաւոր անմեղներ որոնք Մարաշի մէջ
կատաղի թիւրք խուժանէն և Մարաշցի թիւրքին քէյֆին
համար զինուած և խաչուած էին, Մարաշի մեռելաթաղ
Տէր Յակոբ կը յիշէ այն վայրագ տեսարանները որոնց ա-
կանատես եղած է աղի արցունքով և կը պատմէ կակճե-
ցուցիչ զէպքը։

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԶԷՐԲԷՋՆԵՐԸ

Աշիրէթի արարը քիչ մը բարձրահասակ ու յաղթան-
գամ ու մեղ է։ Կանոնաւոր գէմքով ու թուխ գոյնով, մա-
զերը շապանակազոյն, բարակ հիւսուածքով մինչև ուսերը
կ'իյնան, աչքերը սևւի մօտ։ Ամենքն ալ կարճ մօրուք
ձգած են, իսկ գէմքին վրայ, յօնքերուն մէջտեղը կամ
ճակտին երկայնքին հորիզոնական պատրիկներ կան ծեծուած,
ամէն այր մարդ իր քթին ծայրը կապոյտ կէտ մ'ունի և
ճակատին ձախ կողմը նշան մը, որ եղնիկ կը նշանակէ, նոյն-
պէս թեւերուն, ձեռքին կամ մատներուն վրայ տերեւի ձեւով
գանազան պատրիկներ ծեծուած են։

Աշիրէթին կինն ալ իր ճակատին և ռնգունքներուն
վրայ ունի այս նշաններէն։ Կան որ օղի պէս, քիթերուն
կ'անցնեն խըզմա կոշուած կոճակաձեւ գարդը, իր վարի
շրթունքներէն սխեալ կզակը, վիզը, կուրծքը մինչև վար
պատրիկուած է տերեւաձեւ զարդանկարներով, գաստակն
ալ ապարանջանի նկարով։ Ամէն կին չարափով կամ եր-
կայն եաղմայով մը կը ծածկուի երեսը բաց է, ռաքերն
հագած է կարճ ու դեղին ձիգմէներ, փայլուն ծոպերով,
մազերուն հիւսկերուն ծայրերը արծաթէ գրամներ կամ զար-
դեր կը կախէ ու զլխուն վրայ ալ նոյնպէս մետաղէ սանդրի
ձեւով զարդեր ունի։

Զէրբէջները առանց բացառութեան գրեթէ ամենն ալ
ռուսական տարազ կը հագնին, քովերնին պզտիկ սուր մը
արծաթէ ծոպերով զարդարուն, գլուխին գանձուկի փօս-
տէն շինուած գալփաք մը կը զնեն, արաբներու պէս չար-
քաշ չեն, շատ քիչեր վաճառականութեամբ կ'ըլլազին, մե-
ծամասնութիւնը ցորենը ամբարեւէ վերջ չուկաներէն և
սրճարանէն չի բաժնուիր, ազջիկները շատ չիք կը հագնին
և հարէմական գերիշ տարազը չի հագած Եւրոպական ճա-

չակ մը և ազատութիւն մը կը պահէ, ազատ կը խօսի, կամքի տէր է, կը պարէ, ընտանեկան երեկոյթներու կը մասնակցի, սակայն երբ որ հարս կ'ըլլայ կը կաշկանդուի և տղէտ ու մոլեռանդ էրկան կողմէ ազատ կամքէն բռնաբարու մ կ'ըլլայ :

Ռուսիոյ կողմէն եկած Չէրքէզները անշուշտ չ'պիտի ըլլային հայասէր, իրենց մոլեռանդութիւնը պահելու համար անոնք տարիներ առաջ եկած ու հաստատուած են Սուրբիոյ բարեբեր օգոստոս տեղերուն մէջ. օսմ. կառավարութիւնը արապներու տկարութենէն օգուտ քաղելով իրենց սեփական հողերը բռնի խլեր և Չէրքէզ ու Այտընցիներու յատկացուցեր է. արաբները պղծիկ բաղխումներ ունեցեր են, սակայն բոլորովին անյաջող մնալով կարելի չէ եղած տիրանալ իրենց պապենական հողին և ց'այսօր Չէրքէզը մնացեր է ալբ կողմերը կանոնաւոր կերպով երկրագործութեամբ ապրելով :

Արաբ ժողովուրդն ալ հայ գաղթական ժողովուրդին չ'օժանդակեց, բացառութիւն ըլլալով Մատապալի յոյն և լատին երեսփոխանները որոնք առաջիններէն քիչ մ'աւելի գթասէր և մարդասէր գտնուեցան, նմանապէս Ֆէհիսի լատին առաջնորդը իր գիւղին հայ գաղթականութեան նայեցաւ և երեսփոխանին ծանօթ հայասէր Բադրի Լիմանուէլէն զըրկուած զգեստեղէնը բաժնեց Գարատուրանի խեղճերուն :

ՇԱՄ - ԴԱՄԱՍԿՈՍ

Դամասկոսը Պէյրութէն 53 մղոն դէպի հարաւ կ'իջնայ. Սուրբիոյ և Պաղեստինի բանալին նկատուած է, աշխարհիս ամենահին քաղաքներէն մին կը կարծուի. ժամանակի ընթացքին 150,000 էն մինչև 350,000 բնակչութիւն ունեցեր է : Ըստ Յովսէպոս պատմագրին՝ քաղաքին հիմ-

նադիրն է Իւզէի որդին Արամը : Իր գեղեցիկ շրջակայքով և առատ ջուրով՝ Արաբներու կողմէ նկատուած է աշխարհիս ամենալաւ վայրը : Քաղաքը շրջապատուած է ամուր պարիսպով մը, որը 7 դռներ ունի : «Շիտակ» կոչուած փողոցը, որուն վրայ ըստ աւանդութեան, Պօղոս Առաքեալը ապրած է, թէև նեղ, բայց շատ գեղեցիկ է :

Դամասկոս ունի 200 ի մօտ մզկիթներ, ամենամեծ մզկիթը նախապէս հեթանոսաց տաճար մըն էր կ'ըսուի :

Սալթի մօտ գտնուող անաթիկ Նապլուս քաղաքը որ Աստուաշուհին մէջ յիշուած է, Սեպտ. 26 ին գրաւուելով բացաւ Սուրբիոյ գուռը, որով յաղթական բանակները մեծ յառաջնադասցումով Հոկտ. 1 ին գրաւեցին Շամը. Հոկտ. 26 ին Հալէպը, և Նոյ. 9 ին Իսկէնտէրունը :

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄ

Ս. Քաղաքը գրաւուեցաւ 1917 Դեկտեմբեր 9 ին, ուր ազատագրուեցան 641) հայ գաղթականներ, մեծամասնութեամբ Ատանացի հարուստներ :

Հոն աքսորուած էին նաև բազմաթիւ կղերականներ, Կիլիկիոյ Շնորհ. Սահակ Կաթողիկոսը, իր քանի մը հետեւորդներով որոնց կարգին Գեւ. Գիւտ Եպսկ. Մխիթարեան, նաև իզմիտի ծերունազարդ Առաջնորդը Գեւ. Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեան, Պանտրմայի Առաջնորդ Գեւ. Կարապետ Եպսկ. Մաղլըմեան, Հաճնոյ Առաջնորդ Գեւ. Պետրոս Եպսկ. Սարաճեան, Կ. Պոլսոյ Պատր. փոխանորդ Տ. Երուանդ Մ. վարդապետութեան, Արմաշական երեք վարդապետներ Մամբրէ Սիրունեան, Հմայեակ Պաղտասարեան և Խորէն Թաշճեան, բազմաթիւ քահանաներ, սարկաւազ-

2504

1918 Ապրիլ 3 ին Մալթէն Երուսաղէմ բերուեցան
 508 այր, 352 կին, 362 մանչ և 320 աղջիկ գաղթական-
 ներ, զանազան տեղացի : Ատոնք տեղաւորուեցան « Սէվ-
 ղըյաթ » ի շէնքին, Պուխարա թաղին և հայոց վանքին մէջ :
 Տեղաբնակ գաղթականները նորեկներուն օգնելու համար
 զանազան մարմիններ կազմեցին և աշխատեցան : Տարա-
 գիրներու Տնօրէն Անգլիացի Գաբրիէն Ֆիլտինկի, և
 Յրանաական Հանրապետութեան բարձր Գոմիսէր Մ. Փի-
 քոյի նոյց տուած սրտցաւ հոգատարութիւնը դերազանցա-
 պէս գնահատելի էր և երախտագիտութեան արժանի :

Եգիպտոսայութիւնը 1918 Ապրիլի կէսերուն, Երու-
 սաղէմ շրջեց երեք հոգիէ բաղկացած պատուիրակութիւն
 մը կազմակերպելու համար նպատի, վանքապատկան և
 այլ գործերը : Այդ պատուիրակութիւնը կը բաղկանար Հայ
 Ազգ. Միութեան (Տ. Ստեփան Եսայեան), Հ. Բ. Ը. Մի-
 ութեան (Տ. Մինրան Դազարոսեան) և Նպաստամատուցի
 (Տ. Արշակ Ֆէրմանեան) ներկայացուցիչներին :

Պատուիրակութիւնը առաջին առթիւ իսկ լուծեց նա-
 խապէս կազմուած ժողովները, որոնք ընդհանուր ղեկոնու-
 թիւներու առիթ տուած էին, և անոնց տեղ նորեր կազմեց-

ի վերջոյ Երուսաղէմ հաւաքուած գաղթականները մաս
 առ մաս փոխադրուեցան Բօր-Սայիտի Հայկական Գաղ-
 թաւայրը, ուր կը հոգացուին Բրիտանական վեհաճն կա-
 ռավարութեան խնամքներով, և օր մը — ինչ երջանիկ օր—
 բազմը պիտի ունենանք փոխադրուելու դէպի հայրենի սըր-
 բազան հողը . . .

2013

